

Kremnický letopis 2/2013

číslo venované 685. výročiu mesta Kremnice (1328 - 2013)

Namiesto úvodu

Moje rodné mesto Kremnica

Kremnica, Ty kráľovná zlatých miest,
k Tebe si našli veľmi veľa ciest.
Tvojim drahým kovom srdcia sa spojili,
koľkí to nevedia, že to z Tvojej žily.
Lež Tvoje bohatstvo stále niekde išlo,
na Teba sa z toho veru málo ušlo.
Kedysi princeznou pyšnou si bývala,
dnes si Ty Kremnica už len obec malá.
Hoci z Teba brali, koľko sa len dalo,
doma Ti nechali toho veľmi málo.
Aj to čo tu stojí, je už na úpadku,
budovať Ťa nechcú, pre samú pamiatku.
Tá tiež už chátravie, všade to vidíme,
veru pred cudzími sa už aj hanbíme.
Každý sa operil, čo nad Tebou vládol
a na Teba drahá sa veru vypískal.
Tys dala baníkom len veľikú drinu
a tak vyšli všetci skoro na mizinu.

Máš krásne hory, lúky, polia, stráne,
či v zime, či v lete, šat Tvoj Ti pristane.
V zime máš perinu, celá si do biela,
na jar zas rozkvitneš, voňavá si celá.
Voda z Tvojej zeme v lete nás osvieži,
navracia nám zdravie, by sme boli svieži.
V jeseň farby meníš, celá si do zlata,
vyzeráš akobys bola pousmiata.
Krásna si, či v zime, či v lete,
nedám Ťa za inú, bo jej niet na svete.

František Príhoda

Obsah

- s. 4 - 9, *Peter Ország*: Civitas montana Cremniciensis - 685. výročie mesta Kremnice (1328 - 2013)
s. 10 - 18, *Daniel Haas Kianička*, Z dejín hygieny v Kremnici od stredoveku do konca 18. storočia
s. 18 - 22, *Daniel Haas Kianička*, Mestský hrad v Kremnici na najstarších vedutách mesta - obrazový príspevok

SOS
KREMNICA
OBČIANSKE ZDRUŽENIE

Civitas montana Cremniciensis

685. výročie mesta Kremnice (1328 - 2013)

Peter Ország

Nad riekou Hron sa dodnes vypínajú mohutné zrúcaniny hradu Šašov. Boli časy, keď jeho panstvo žilo bezstarostne a ich zábavou bola poľovačka v hustých lesoch, v ktorých bolo zveri nadostač. Raz do hradnej kuchyne doniesli zastrelenú jarabicu a v jej hrvoli našli zlaté hrudky. Samozrejme, tento nález neostal utajený a pán hradu sa vydal na miesto, kde bola jarabica zastrelená a skutočne, medzi skalami v potoku našiel zlaté zrná. Dodnes sa táto lokalita volá Jarabica – Volle Henne a doklady uvádzajú, že práve tu sa začala vymývať zlatonosná ruda v Kremnickom pohorí.

Geografia

Kremnický pohorie, v ktorom sa mala táto udalosť stať, je organickou súčasťou Slovenského stredohoria. Na jeho rozhraní, v hlbokom údolí na ceste spájajúcej Turiec so stredným Pohroním, vznikla banská osada obklopená deviatimi štítnymi vrchov, ktoré vznikli sopečnou činnosťou v mladších treťohorách.

Vďaka vystupovaniu rudných žíl až na povrch agresívna voda z nich vymývala zlaté zrnká, ktoré sa dostali do koryta miestneho potoka. Predpokladá sa, že kmene, ktoré obývali karpatskú oblasť už pred našim letopočtom, vedeli o týchto náleziskách a získavali tu surové zlato ryžovaním. Ani jeho dobývanie zo zvetraných hornín nebolo technicky náročné, takže tu žijúce obyvateľstvo akiste obchodovalo s nespracovaným kovom až za hranicou rímskeho sveta zvanej Limes Romanum.

S nástupom organizovanej baníckej činnosti sa začalo hlbšie prenikať do hornín a popri zlate sa ťažilo aj striebro. V neskorších obdobiach sa začal zhodnocovať aj vyťaženy oker, antimón, zeolit a sklovité ryolity, ako aj samotný kremeň, ktorý je vo vysokej kvalite. K sortimentu surovinových zdrojov môžeme priradiť aj mierne rádioaktívnu, silne mineralizovanú teplú termálnu vodu s liečebnými účinkami, ktorá v súčasnosti nie je náležite využitá, aj keď niekoľko rokov počas leta zaplňa bazény miestneho kúpaliska.

Neoficiálne zdroje predpokladajú, že v horninách je ukrytých ešte niekoľko desiatok ton zlata a raz také množstvo striebra. Ložiská sú uložené v hĺbke 500 až 1 000 metrov a pozostávajú z viacerých zlatonosných žíl, ktoré majú rozličnú dĺžku, hrúbku, čiže mocnosť a rozličnú zlatonosnosť. Súčasná ťažba je však v rozpore s ochranou životného prostredia a ekonomickými záujmami občanov Slovenska.

O zlato je stále veľký záujem, keďže sa už nepoužíva len v peňažníctve a šperkárstve, ale je aj priemyselným kovom (tu sa však využíva často zlomkové zlato). Na-

viac, sústavné otrasy na finančných trhoch donútili investorov hľadať istotu v drahých kovoch. To sú dôvody, prečo pred nedávnym vzrástol dopyt po tomto kove a jeho cena zaznamenala rast, čo vyvolalo úvahy o obnovení ťažby. V súčasnosti dosiahla cena zlata strop a momentálne opäť mierne klesá.

Založenie mesta

Zatiaľ čo rad miest bol založený na križovatkách ciest, prípadne ako protiváha šľachtických centier a hradov, alebo ako obchodno-výrobné centrá, založenie Kremnice úzko súviselo s hospodárskymi reformami kráľa Karola Róberta z Anjou v Uhorsku. Rozhodnutie padlo na staršiu slovansko-nemeckú banícku osadu Cremnychbanu, ktorú 17. novembra 1328 konštituoval ako mesto. V porovnaní s inými banskými mestami regiónu, ako sú Banská Bystrica, Štiavnica, Pukanec, Krupina, mesto Kremnica bolo založené pomerne neskoro. Na druhej strane to bola výhoda, lebo pri budovaní mesta sa využili poznatky zo spomenutých banských miest. Karol Róbert si uvedomoval, že z Uhorska môže vybudovať silný a stabilný štát len vtedy, keď mu zabezpečí stálu a najmä hodnotnú menu. Preto povolal do mesta umeleckých remeselníkov – minciarov z Kutnej Hory, ktorým zaručil viaceré výhody. Súhra ekonomických faktorov zabezpečila Kremnici v dnešnom ponímaní raketový štart, pretože hneď po obdržaní donačnej listiny sa stala kráľovským banským mestom. Sídliť tu kráľom menovaný vysoký úradník (comes), ktorý stál na čele banskej a mincovej komory spravujúcej 12 stolíc. Riadil banské podnikanie a ako zástupca panovníka dozeral na ťažbu drahých kovov a na kvalitu razených mincí. Kremnica mala v bývalom Uhorsku vedúce postavenie aj vo Zväze siedmich stredoslovenských banských miest (Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Krupina, Nová Baňa, Banská Belá, Pukanec a Ľubietová). V stredoveku bola významnejšia ako Banská Štiavnica, s ktorou až do dnešných čias vedie skryto-otvorenú súťaživosť.

Panovník, ktorému osobne záležalo na rozvíjaní nového mesta, nielenže minciarom udelil zvláštne výsady, ale mestu daroval aj lesy v okruhu dvoch míľ (približne 16 km), pretože v baniach a hutách sa spotrebovalo značné množstvo dreva a dreveného uhlia. Súčasne priznal obyvateľom Kremnice právo slobodne voliť richtára a prisázných a tí sa za svoju činnosť a rozhodovanie zodpovedali priamo panovníkovi. Mešťania podliehali pod súdnu právomoc vlastného voleného richtára a bez jeho súhlasu ich nikto nesmel uvrhnúť do väzenia. Tieto

výsady Kremnicu pozdvihli Kremnicu medzi najdôležitejšie mestá v Uhorsku. Pre zaujímavosť, kremnickí komorskí grófi i mesto používali na pečatenie úradných písomností červený vosk. Oficiálne toto privilegium potvrdil panovník mestu v roku 1456.

Zásluhou kremnických baní malo v stredoveku Uhorsko monopolné postavenie na svetových trhoch zlata. To bol dôvod, že aj nasledovní panovníci mesto navštevovali, predošlé práva obyvateľom opätovne potvrdzovali a ďalej rozširovali. Koncom 14. storočia bolo mesto oslobodené od platenia mýta, roku 1425 dostalo trhové a roku 1696 jarmočné právo. Patrónkou mesta sa stala mučeníčka sv. Katarína Alexandrijská, ochrankyňa vedy a múdrosti. Podľa tradície bola za svoju vieru prenasledovaná a mučená tak, že ju priviazali na koleso vybité klincami a v tom ju vláčili. Keď sa koleso rozpadlo, odťali jej hlavu. Preto ako atribút drží v pravej ruke meč ako ochrankyňa a ľavou rukou pridrižiava erb mesta, ktorý má v hornej časti nad zlatým zlomeným polkolesom (znak, že bola lámaná v kolese, ktoré sa pri jej mučení zlomilo) písmeno C, ktoré by mohlo mať trojaký význam: Cremnicia, Carol (Karol Róbert I. zakladateľ mesta) a Catharina (patrónka mesta). Spodnú ľavú časť štítu tvorí znak Uhorska z čias rodu Anjouovcov, ku ktorému patrili zakladatelia mesta (modré pole posiate ľaliami). Vpravo je znak Arpádovcov (sedemkrát červeno strieborne delené pole – podľa tradície symbol štyroch uhorských riek – Dunaj, Tisa, Dráva a Sáva).

Začiatky baníckej činnosti

Nevieme presne, kedy ľudia objavili na tomto území zlatú rudu a kedy vznikla banská ťažba, ale určite to bolo skôr ako 17. novembra 1328, keď bola mestu vydaná privilegiálna listina. Viaceré náznaky svedčia o tom, že už pred 14. storočím bola v údolí kremnického potoka prosperujúca osada, a to so slovanským obyvateľstvom (ku ktorému sa pridružilo nemecké), lebo názov Cremnychbana sa odvodzuje od kremeňa a „bana“ má do dnešných dní jednoznačný význam. Dochovaný písomný zápis z roku 1331 uvádza súpis nehnuteľného majetku bohatého ťažiara, v ktorom sú uvádzané zariadenia používané pri ťažbe. Okrem baní aj rudné mlyny a stupy. Tieto zariadenia s prívodom vody určite nemohli byť vyhotovené za 3 roky (teda od založenia mesta v roku 1328 do roku súpisu majetku v roku 1331).

Prizvaní nemeckí ťažiari okrem toho, že mestu vtlačili na dlhé obdobie nemecký ráz, svojimi technickými znalosťami sa výrazne pričínili o enormné zvýšenie produkcie množstva vyťaženej rudy, v čoho dôsledku mesto neuveriteľne hospodársky napredovalo. Podľa dobových záznamov sa v 14. storočí vyprodukovalo ročne približne 400 kg zlata. Pracovalo tu 39 banských mlynov a 12 hút, čo na tú dobu predstavovalo veľkú priemyselnú zónu. Na konci 15. storočia bol panovnícky dvor v určitej finančnej tiesni, preto kráľ prenajal podnikateľským rodinám Thurzovcov a Fuggerovcov

kremnickú komoru. Noví majitelia sa snažili z baní vyťažiť čo najviac, do baní investovali, no vyplácanie robotníkov v nehodnotnej minci vyvolávalo sociálne nepokoje. Mesto ohrozili husitské vojská iba raz (1433) a Turci viac-menej skôr okrajovo. Napriek tomu mali vojny na ťažbu negatívny dopad. Pokoj mestu neprišli ani odbojní šľachtici Bočkaj, Betlen, Tököly a Rákoci (17. storočie a začiatok 18. storočia), ktorých finančné záujmy zakaždým priviedli do Kremnice. Po potlačení rebélií si žiadal zlato zase cisárska dvor a jeho prívrženci. V 16. storočí, najmä po roku 1580, súkromné bane začal postupne pre ich insolventnosť skupovať štát. Kremnická komora bola podriadená priamo ústredným úradom vo Viedni (po roku 1526 bolo Uhorsko aj so súčasným Slovenskom začlenené Habsburgovcami do Rakúskej monarchie). Aj keď sa aj v Kremnici používali vodočerpacie stroje, slávni konštruktéri takýchto strojov pôsobili v Banskej Štiavnici (Hell) – vyvinuli na tie časy špičkovú banskú čerpaciu techniku, pomocou ktorej boli zachraňované štiavnické bane pred nerentabilitou a zatopením. Kremnica po objavení nových ložísk zažila v 18. storočí nové obdobie prosperity. Na konci tohto storočia však kremnické hospodárstvo upadlo opäť do krízy. Mestu nepomohol ani veľký požiar, ktorý ho postihol v roku 1777. V časoch, keď v banskej činnosti nastal úpadok, dochádza v meste k sociálnym nepokojom.

Aj keď sa v baníctve a pri získavaní zlata z rudy využívali moderné technológie danej doby, Kremnica už nikdy neobnovila svoju slávu. Počas II. sv. vojny boli kremnické bane značne poškodené a v roku 1972 sa celá banská činnosť zastavila z dôvodu nerentability.

V polovici 19. storočia nastalo akési hospodárske prebudenie mesta vybudovaním železnice, získaním bohatých lesov a vznikom menších fabričiek, ktoré zhodnocovali, využívali materiál, ktorý poskytovalo okolie. V roku 1950 do mesta doniesol pracovné príležitosti Elektrovod s programom výroby elektrických prenosových vedení vysokého napätia. Fabrika (dnes Elba) od založenia prešla mnohými administratívnymi zmenami, menila sa aj výrobná náplň podniku, ale dodnes je popri mincovni druhou živiteľkou kremnických obyvateľov.

Mincovňa

Ako už bolo spomenuté, so založením mesta úzko súvisí aj začiatok mincovníctva. Už v roku 1329 Karol Róbert v Uhorsku novou mincovou reformou dal do obehu uhorské strieborné groše, razené podľa kutnohorskeho vzoru. Tie vytlačili z obeživa dovtedy platné denáre, ktoré boli často znehodnoteným falšovaním. Súčasne s grošmi začali sa raziť aj kremnické florény, neskôr zvané dukáty, podľa vzoru mincí z Florencie. Pre vysoký a stabilný podiel rýdzeho zlata a technické spracovanie zaradili sa medzi najhodnotnejšie a najvyhľadávanejšie platidlá v Európe. V 15. a 16. storočí s rozvojom obchodu súvisel dopyt po platidlách, čo zabez-

pečilo kremnickej mincovni rozkvet. Keďže cena zlata na svetových trhoch klesla a v Kremnici sa ho ťažili menšie množstvá, panovník nariadil, aby sa v mincovni začalo s razbou strieborných toliarov (1554). V ďalších storočiach razila mince pre monarchiu a po I. sv. vojne do začiatku 90. rokov minulého storočia bola jediným výrobcom mincového obeživa pre Československo. Od prvého januára 1993 si plní túto úlohu v službách novej Slovenskej republiky a v polovici augusta roku 2008 začala s výrobou slovenských euromincí.

Až do polovice 17. storočia sa mince razili ručne, od roku 1661 na valcových strojoch, poháňaných vodnou energiou, od 18. storočia na tzv. balancieroch a od 19. storočia na moderných raziacich strojoch. Technické vybavenie a pracovné postupy pri razbe dosiahli takú úroveň, že slúžili za vzor pre iné svetové mincovne. Dokonca ruská cárovná Katarína II. vyslala svojich expertov a tí využili poznatky z kremnickej mincovne pri budovaní podobného zariadenia v Petrohrade. Kremnická mincovňa je najstarším nepretržite na jednom mieste pracujúcim podnikom na svete a tak je raritou medzi podobnými prevádzkami. S razením mincí technologicky a logicky úzko súvisí aj razenie medailí, ktoré nie sú peňažnou jednotkou. Ide o umelecký artefakt s veľmi koncentrovanou spoločenskou výpoveďou. Medailérstvo vzniklo v 15. storočí v renesančnom Taliansku. Veľkú popularitu mali najmä medaily vydané z príležitosti korunovácií panovníkov, upomienkové medaily na rôzne výročia v Rakúsko-Uhorskej monarchii, ako aj plakety s náboženskou tematikou od umelecky hodnotných až po tie púťové. Obdobie baroka si potrpelo na rôzne typy medailí, najmä štátne a vojenské. Prechodný koniec tejto výroby v Kremnici znamenal vznik ryteckej akadémie pri viedenskej mincovni v roku 1734. K produkcii medailí sa kremnická mincovňa vrátila v druhej polovici 19. storočia, ako aj po vzniku Československej republiky v roku 1918. Kremnickí medailéri dosiahli na tomto poli umenia pozoruhodné výsledky a medzinárodné uznania a o ich kvalitnej práci aj dnes hovoria časté objednávky zo zahraničia. Sprvu budova mincovne nemala stabilné miesto. Až niekedy na prelome 14. a 15. storočia boli vystavané jej budovy v severozápadnom nároží námestia vo vnútri mestského opevnenia. Komplex výrobných budov sa v priebehu stáročí čiastočne menil podľa potrieb na umiestnenie techniky a v súlade s praxou. Areál bol v rokoch 1882, 1889, 1958 značne rozšírený aj o administratívne budovy a pridružené prevádzky. V roku 2007/2008 prešla fabrika ďalšou stavebnou úpravou, keďže do hál boli inštalované nové raziace stroje, čo súviselo s augustovým nábehom na razenia slovenských euromincí.

Stavebné pamiatky

Historické jadro Kremnice spolu s Mestským hradom vznikali postupne od 14. až do 15. storočia a stali sa unikátom v svojskom riešení stredovekého gotického

urbanizmu. Pôvodne bolo na hrade aj sídlo komorského grófa a zrejme tam boli uložené aj zásoby drahých kovov. Postupom času pribúdali v hradnom areáli ďalšie stavby a v období vrcholnej gotiky bol hrad definitívne dotvorený. Areál bol obohatený dvojitém pevnostným múrom, tzv. cvingrom a spevnený štyrmi baštami. Na gotické hradné opevnenie nadväzuje opevnenie mesta, ktoré sa prvýkrát spomína v roku 1441. Išlo o hradby s baštami, priekopou a tromi bránami, ktorými sa vchádzalo do mesta. Jeho stavba pravdepodobne súvisela s malým dekrétom kráľa Žigmunda Luxemburského z roku 1405, ktorým nariadil, aby dôležité kráľovské mestá boli opevnené. Dodnes sa zachovala iba Dolná brána, ku ktorej bol v roku 1539 pristavaný barbakán. Opevnenie veľmi jasne ohraničuje vnútorné mesto a do dnešných čias je pomerne dobre zachované. Oproti iným mestám sa stredoveká Kremnica rozkladá na pomerne malej ploche, asi 4,5 ha Okružné a hradobné uličky tu takmer chýbajú a parcely domov zväčša susedia s hradbami.

Lichobežníkové námestie v kopcovitom teréne lemujú meštianske domy postavené v gotickom a renesančnom štýle. Počas 2. svetovej vojny boli domy v meste vypálené, ale v 50. a 60. rokoch ich nahradili štylizované moderné stavby, ktoré uzatvorili námestie. Aj keď pôvodné dodnes zachované domy boli najmä v predošlom storočí vnútorne zmodernizované, zachovalo sa v nich zväčša unikátne vnútorné architektonické riešenie, zodpovedajúce dobe, v ktorej boli stavané.

Medzi stavebné pamiatky môžeme zaradiť napríklad aj barokovú fontánu z roku 1751, ktorá sa nachádza v severnej časti námestia, pričom nie je vylúčené, že vznikla v Stanetiho stavebnej a sochárskej dielni. Aj keď je dielo stavebne mohutné, v kamenárskom prevedení je pomerne jednoduché. V rokoch 1990 až 1992 bola reštaurovaná s finančnou pomocou Štátneho fondu Pro Slovakia, no dokončená a sprevádzkovaná bola až v roku 2013.

Keďže Kremnica sa nachádza takmer v strede Slovenska, neobišlo ju ani Slovenské národné povstanie, na ktoré sú v meste mnohé pamiatky. Pri oslavách 10. výročia tejto udalosti odhalili sochu Fraňa Štefunku, ktorá dodnes dekoruje miesto pri Dolnej bráne. Zobrazuje matku so synom, ako prichádzajú za otcom partizánom.

Historické centrum Kremnice bolo v roku 1956 vyhlásené za mestskú pamiatkovú rezerváciu a stredoveký Mestský hrad je národnou kultúrnou pamiatkou.

Sakrálne pamiatky

Na hradnom nádvorí, vľavo za Severnou bránou, stojí najstaršia stavba hradu – karner, čiže rotunda niekedy zo začiatku 14. storočia zasvätená sv. Ondrejovi. Predpokladá sa, že plnila úlohu kostolíka staršej osady Cremnychbane. Nevylučuje sa však, že úlohu kostolíka plnila aj iná, dnes už neznáma stavba. Na hradnom

Súčasný pohľad na časť kremnického námestia so stĺpom sv. Trojice a Mestským hradom
foto P. Ország

návraš bol cintorín. Keďže rozlohou nepostačoval, tak vykopané kosti zo starších hrobov sa ukladali do spodnej časti rotundy – kostnice, ktorá je zapustená do zeme. Horná, zreštaurovaná časť slúžila ako kaplnka a dnes sú v nej obnovené gotické nástenné maľby ako súčasť expozície Mestského hradu.

Ústrednou stavbou hradného komplexu je gotický kostol svätej Kataríny. Vznikol niekedy okolo roku 1400 a dodnes nie je jasné, či mu predchádzala nejaká stavba (či už cirkevný alebo svetský objekt). Svätyňu pristavali k lodi až neskôr. Je to stavba s pomerne krátkou, ale širokou dvojloďou, s dlhým presbytériom, dvoma kapln-

epidémie (1710), bol veľmi jednoduchý, preto sa kremnickí mešťania uzhodli, že dajú postaviť nový, okázalejší. Objednávku zadali miestnemu sochárovi Dionýzovi Stanetimu, ktorý sa už jeho dokončenia nedožil. Bol stavaný v rokoch 1765 – 1772 ako jeden z posledných významnejších morových stĺpov v bývalých habsburských krajinách, ktorý slúžil ako pamätník na tie hrozné roky. Je to architektonický skvost pylónového tvaru a čnie do výšky skoro 20 metrov, čím sa zaraďuje medzi najvyššie stavby tohto typu. Je ukončený svätou trojicou a zdobený drobnými plastikami anjelov a reliéfmi s náboženskou tematikou. Sochy 14 svätcov – patrónov baníkov a

ochrancov pred morom sú v nadživotnej veľkosti. Keďže súsošie je z pieskovca, plastiky trpia eróziou, preto už niekoľkokrát museli byť reštaurované i vymenené za kópie. Naposledy to bolo v rokoch 1992 – 1999 vďaka príspevkom Štátneho fondu Pro Slovakia a Národnej banky Slovenska.

Súčasný pohľad na časť kremnických mestských hradieb s Dolnou bránou a barbakánom, foto P. Ország

kami a s mohutnou a vysokou vežou, ktorá bola veľmi poškodená pri požiari v roku 1560, preto bola dostavaná neskôr v renesančnom slohu. Pri výzdobe kostola použili vtedy veľmi obľúbené dekoratívne iluzívne prvky, ktoré sú doplnené bohatými architektonickými detailmi z dielni viedenských staviteľov. Hlavný oltár je zasvätený patrónke a dopĺňajú ho štyri bočné oltáre (všetky neogotické). V rokoch 1884 – 1887 prešiel kostol nielen obnovou, ale aj veľkou neogotickou prestavbou. Následná komplexná oprava hradného areálu a zároveň archeologický prieskum sa uskutočnili v rokoch 1976 – 1996. Najnovším prvkom v kostole je organ, ktorý má takmer 3500 píšťal. Výborná akustika priestoru dala základ pravidelným letným organovým koncertom.

Dominantou námestia je barokový morový stĺp sv. Trojice. Pôvodný, ktorý bol postavený počas morovej

Na námestí si každý návštevník mesta všimne kostol zasvätený sv. Františkovi z Assisi, ktorý bol postavený v rokoch 1653 – 1660. Roku 1702 sa spomína rozšírenie sakristie a predĺženie chóru. V súčasnosti je kostol zvnútra veľmi pekne zreštaurovaný, aj keď bez pôvodného oltárneho obrazu, ktorý sa reštauruje. Kostol je jednolodový s pristavenou Loretánskou kaplnkou z roku 1758.

Výstavba kostola sa spája s príchodom prvých rehoľníkov, bratov františkánov do mesta v roku 1649. Kostol je vo vnútri prepojený s rozsiahlym kláštorným komplexom so štyrmi krídlami, uprostred s dvomi dvormi. Rehoľníci sa za celé obdobie pôsobenia zaslúžili o povznesenie náboženského a kultúrneho života v meste. Najmä v 20. storočí bolo spoločenstvo veľmi aktívne. Každoročne sa nacvičilo a odohralo v kláštornej diva-

delnej sále niekoľko hier. V priestoroch kláštora vychádzali aj celoslovenské náboženské periodiká Priateľ dietok a Serafínsky svet, ako aj príležitostná náboženská literatúra.

Táto činnosť nemohla ostať bez odozvy u vtedajšej štátnej moci, ktorá sa postarala, že presne po 300 rokoch od príchodu bratov františkánov do mesta, teda v roku 1949, všetci rehoľníci museli opustiť kláštor a boli deportovaní do zberných táborov s odôvodnením, že sa v ňom vykonávala protištátna činnosť. Po ich odchode bol kláštor poštátnený a dlhé roky bola v jednej jeho časti kinosála, hudobná škola, obchod a iné inštitúcie. Kláštor chátral, prípadne sa v ňom robili stavebné zásahy, ktoré narúšali pôvodnú architektúru. Stal sa nekontrolovateľne prístupným verejnosti 24 hodín denne. Čo mohlo, to sa ukradlo, z vandalizovalo, vrátane zneuctenia krýpt, opustené priestory sa stali smetiskom. V 70-tych rokoch sa jeho priestory prestali využívať, provizórne sa uzavrel, lebo sa stal nebezpečným pre nepovolaných návštevníkov a hrajúce sa deti, ktorým poskytoval nepreberné množstvo – úkrytov od dvojposchodových pivníc v rámci systému podzemných chodieb, cez tri poschodia až po rozsiahlu povalu.

V priebehu rokov sa niekoľkokrát objavila snaha opraviť kláštornú budovu, ale vždy to skončilo pre nedostatok pochopenia u miestnych funkcionárov, ale aj pre nedostatok financií. Posledné roky katolícka mládež dobrovoľne brigáduje v priestoroch kláštora pod heslom sv. Františka „Oprav môj dom“. Urobili veľký kus práce na jeho záchranu. Bohužiaľ ale nie na jeho revitalizáciu, a preto je to stále len ruina i keď zo strany námestia omietnutá. S trpkosťou treba poznamenať, že niektoré rehole (augustiáni pri Košiciach) si stavajú nové kláštory na miestach, kde nikdy nebol u obyvateľstva v povedomí rehoľný život a mestá, v ktorých bola tradícia, obchádzajú. Týka sa to aj rádov, ktoré sa venujú mládeži, školstvu (saleziánky v Bratislave), veď Kremnica je už takmer 100 rokov mestom hluchonемых, ktorí tu majú silné zázemie a dobré materiálne vybavenie (školy, internáty).

V 60-tych rokoch bola skatalogizovaná rozsiahla františkánska knižnica, v ktorej boli knihy nielen náboženské, ale aj z rôznych vedeckých oborov, v rôznych jazykoch. Nachádzalo sa v nej aj niekoľko prvotlačí. Časť tohto knižného bohatstva bola prevezená do Slovenskej národnej knižnice v Martine, kde bola zreštaurovaná.

Pri nemocnici (špitály) v Kremnici vznikol v rokoch 1382 – 1393 jednoloďový gotický rímsko-katolícky kostol sv. Alžbety, ku ktorému bola v roku 1712 pristaná veža.

Za hradbami mesta si v roku 1682 nemeckí evanjelici postavili drevený kostol (modlitebňu), ktorý časom prestal vyhovovať. Preto si v rokoch 1824 – 1826 z milodarov vybudovali murovaný chrám s farou v klasicistickom slohu. Neďaleko stála aj synagóga, ktorá bola v čase 2. sv. vojny poškodená a už neobnovená.

Na prístupových cestách do Kremnice z okolitých dedín sú rôzne malé sakrálne stavby, ktoré slúžili najmä dochádzajúcim baníkom, aby si pri nich oddýchli a pomodlili sa.

V rokoch 1729 bohatí mešťania pod patronátom františkánov dali vybudovať veľkolepú kalváriu, zakončenú kaplnkou - kostolíkom. V priebehu rokov bola niekoľkokrát obnovená, doplnená, ale od roku 1948 chátrala a dielo skazy dokončili vandali. V roku 2006 združenie Kalvária a mesto iniciovali jej opravu z fondov EÚ a z milodarov veriacich.

V neďalekej dedinke Kremnické Bane sa traduje, že pri gotickom kostole sv. Jána Krstiteľa, ktorý spravujú bratia kapucíni, je geografický stred Európy, dnes označený symbolickým pamätníkom. Zaujímavosťou je, že z jednej časti kostolnej strechy tečie voda do Váhu, z druhej do povodia Hrona.

Technické pamiatky

Okolie i samotné mesto je bohaté na rôzne technické pamiatky, hlavne sú to objekty banských závodov. K nim môžeme priradiť i vodné dielo, tzv. turčkovský vodovod, ktorým v 15. storočí kremnickí baníci previedli vodu z povodia Váhu do povodia Hrona. Toto technické odvážne dielo má dnes dĺžku takmer 34,5 km a je dôkazom dômyselnosti a vysokej technickej vyspelosti vtedajších baníckych odborníkov. Aj po piatich storočiach od vzniku si udržiava svoj hospodársky význam a v súčasnosti voda z neho slúži na výrobu elektrickej energie na IV. šachte. Poháňa turbíny elektrárne, ktorá bola daná do prevádzky v roku 1921 v hĺbke 245 m a dodnes v nej pracuje pôvodné technické vybavenie. Na odvodňovanie banských diel slúžili tzv. dedičné štôľne. Hlavná dedičná štôľňa, vybudovaná v 19. storočí, vyúsťuje poniže mesta a vodu odvádza do Hrona.

Súčasnosť

Dnešných návštevníkov neláka do Kremnice zlato, ale bohatá história, zachované pamiatky, krásna príroda s dobrými podmienkami na šport a turistiku vo všetkých ročných obdobiach.

Pre tých náročnejších je určená pešia turistika po viacerých prírodných rezerváciách, ale prídu si na svoje aj vyznávači cykloturistiky. Tí, ktorí dávajú prednosť histórii, určite budú spokojní s návštevou pamiatok, niektorého z múzeí, ako aj prechádzkou po stopách významných osobností v meste. Tým pohodlnejším sa odporúčajú výlety do okolia a zber lesných plodov. V zimnom období je v bezprostrednom okolí mesta viacero príležitostí na zimné športy. Strediská Skalka, Krahule, Králiky, Turček ponúkajú lyžiarom desiatky kilometrov upravovaných bežeckých i zjazdových tratí. A kto by nepoznal najmasovejšie podujatie na Slovensku, vytrvalostný lyžiarsky beh Biela stopa? Alebo v lete poriadané Kremnické gagy?

Z dejín hygieny v Kremnici od stredoveku do konca 18. storočia

Daniel Haas Kianička

Téma dejín hygieny je nielen predmetom bádania dejín zdravotníctva, ale aj tzv. dejín každodenného života, ktoré sa zameriavajú na skúmanie každodenne sa opakujúcich aktivít v živote človeka. Hygiena v modernom slova zmysle sa začala rodiť na prelome 18. a 19. storočia. V tomto príspevku sa spolu pokúsime prebádať, ako vyzerala hygienická starostlivosť v predchádzajúcich obdobiach počnúc stredovekom až do konca 18. storočia, a to, prirodzene, v Kremnici. V súvislosti s hygienou sa dajú nájsť určité odlišnosti medzi šľachtou, mešťanmi a poddanými, aj keď treba v konečnom dôsledku konštatovať, že chorobnosť zasahovala šľachtickú spoločnosť v podstate v rovnakej miere ako meštiansku a poddanskú societu. Špecifickým prostredím bývali mestá, pretože v nich na malom priestore a v úzkych uliciach bývalo veľké množstvo obyvateľstva. Situáciu komplikoval aj nedostatočný prívod čerstvej vody a slabé odkaňalizovanie. Mestami pretekali rôzne jarky, ktorými sa odplavovala všetka špina a aj časť ľudských výlučkov. Dvory meštianskych domov vyplňali rôzne prístavby, v ktorých bývalo služobníctvo a podnájomníci. V takýchto podmienkach sa hygiena udržiavala len ťažko. Ešte aj v 18. storočí platilo, že často ani na dvoroch šľachty sa nenachádzali oddelené miesta na vykonávanie hygieny (kúpeľne), ako aj dômyselnejšie záchodové zariadenia. Aká teda mohla byť potom situácia v mestách, najmä medzi nižšími sociálnymi zložkami obyvateľstva?

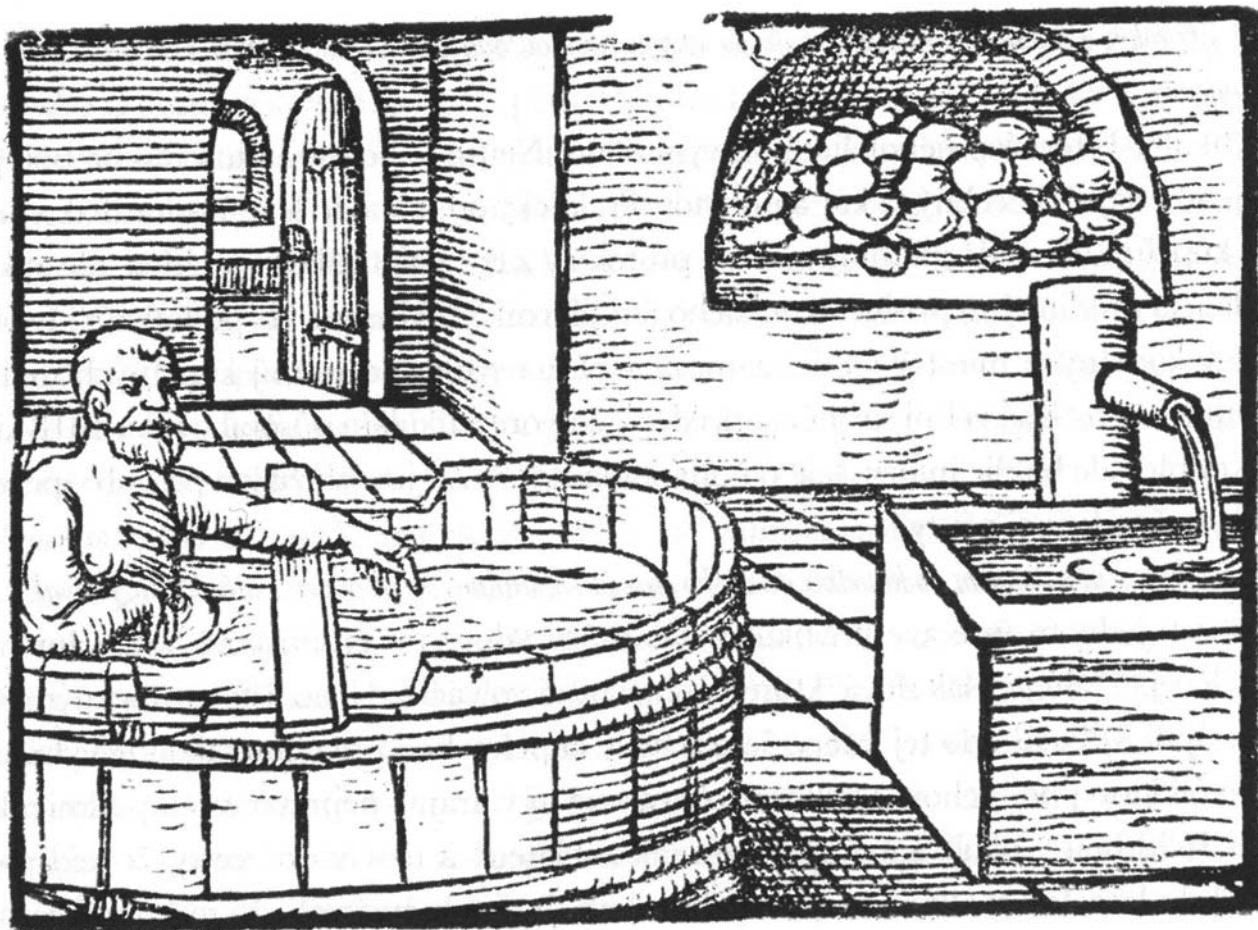
Hygienické vybavenie domácnosti

Pôvodne sa hygiena v meštianskych domácnostiach vykonávala priamo v obytných priestoroch. Na umývanie sa používali kovové či keramické nádoby, do ktorých sa prinášala voda z rôznych vonkajších prítokov a studní. Mimochodom, v Kremnici sa dodnes zachovala gotická studňa v objekte pod Mestským hradom – v tzv. Sivošovskom dome (dnes patrí Vysokej škole výtvarných umení). Ako uvidíme neskôr, v meste sa pomerne skoro stretávame aj s vodovodmi.

Zmienky o osobitných kúpeľniach sa začínajú v písomnom materiáli vyskytovať od 16. storočia. Napríklad v roku 1599 darovalo mesto svojmu farárovi Michalovi Nanticiovovi do kúpeľne medený kotol, ktorý stál 75 denárov. V roku 1610 nechalo mesto tomuže farárovi vystať v jeho príbytku celkom novú kúpeľňu, na ktorej, mimochodom, pracovali murári i tesári. O hygienickom vybavení domácností nás pomerne spoľahlivo informujú testamenty a pozostalostné inventáre obyvateľov mesta. V testamente správcu erárneho banského podniku (Goldkunsthändler) Juraja Freiseisena

z roku 1603 sa spomínajú umývadlá rôznej veľkosti vyrobené z mosadze, medi a cínu, viaceré uteráky a dva kúpacie plášte. V pozostalostnom súpise banského chirurga a člena kremnickej mestskej rady Jána Jakuba Leichnamschneidera z roku 1743 sa uvádza, že v jeho dome na námestí sa nachádzalo niekoľko mosadzných umývadiel a mosadzné a strieborné umývadlo na holenie. Okrem nich vlastnil chirurg aj špeciálnu fľaštičku na vystriekavanie ústnej dutiny a špachtľu do úst. Na osušovanie tela mu slúžili rôzne uteráky, na udržiavanie šatstva v čistom stave zas tri mosadzné žehličky. V hygienicky prijateľnom prostredí bolo potrebné aj nocovať, na čo slúžila posteľná bielizeň. V súpise sa ako príslušenstvo postele uvádza 10 perín, 10 vankúšov a 6 podušiek. V prípade J. J. Leichnamschneidera môžeme hovoriť o dobrom hygienickom štandarde, veď kto iný ako lekárske vzdelaný človek mal mať oň väčší záujem. Možno predpokladať, že podobná starostlivosť o hygienu existovala v tom čase aj v bohatších meštianskych rodinách. Horšie boli na tom domácnosti ostatných obyvateľov mesta. V testamente správcu kremnického pivovaru Kristiána Hakenbergera z roku 1731 medzi množstvom kovových predmetov nenachádzame žiadne umývadlá. Dokument zachycuje iba posteľnú bielizeň, a to 2 periny, 2 plachty, 4 vankúše a 1 nový a 1 starý paplón. Minimálnu výbavu mal kremnický hutman (banský predák) Ján Felderer. V jeho pozostalosti z roku 1766 sa uvádza len jedna zlá perina a jeden vankúš. Čo sa týka osôb z okraja spoločnosti, tak tie žili vyslovene v nevyhovujúcich hygienických pomeroch.

Ľudské exkrementy sa v staršom období odvádzali z domov rôznymi jarkami, ktoré tiekli často priamo po uliciach mesta, alebo sa vynášali v nádobách a vylievali do týchto jarkov. Vo dvoroch domov stáli suché záchody (latríny), pod ktorými boli vykopané fekálne jamy či žumpy. Zhromaždený odpad sa z nich po čase vyvážal na polia alebo na to určené miesta. Je známe, že moč z domov zbierali garbiari, ktorí ho potrebovali ako surovinu na opracovávanie koží. Občas sa bolo možné v domoch stretnúť so záchodovými vikiermi (prévetmi), a to na poschodiach, pričom z nich ľudské výlučky padali dole do žump, jarkov či hradobných priekop. Záchodový vikier sa zachoval dodnes v Kremnici na meštianskom dome susediacom s Dolnou mestskou bránou (pohostinstvo Gemer, vinotéka Biely bocian). Nachádza sa poschodí, pričom je umiestnený na vonkajšej strane smerom von z hradieb mesta (tie tvoria jednu celú stenu domu). Z tohto prévetu padal odpad priamo do hradobnej priekopy vedľa Dolnej brány. Vikier vznikol niekedy v 17. storočí, keď bol k domu pristavaný ved-

Kúpanie sa vo verejných kúpeľoch, drevoryt zo 16. storočia
z knihy...

Ľajší a zadný trakt, ktorého súčasťou je aj tento vikier. Zaujímavý záchod sa zachoval vo dvore domu č. 667 na Kutnohorskej ulici (dom Stankovianskych). Ide o unikátne barokové dvojpodlažné zariadenie spojené s domom na poschodí akýmsi mostíkom. Dole pod týmto dreveno-murovaným záchodom bývala pôvodne fekálna jama. Či existovala v meste pred 19. storočím aj nejaká kanalizačná sieť, zostáva otvorenou otázkou. Veľkosť niektorých starších vodovodných štôlní by mohla poukazovať na to, že sa nimi mohol odvádzať z domov aj odpad. Viac svetla do tejto problematiky môže však priniesť iba ďalší archeologický a archívny výskum.

Verejné kúpele

Napriek uvedeným problémom súvisiacim s udržiavaním hygieny v mestách hrala hygiena vždy dôležitú úlohu v živote človeka. Nie celkom ideálne hygienické podmienky sa usilovali mešťania kompenzovať návštevou verejných kúpeľov. V Kremnici sa s nimi stretávame od stredoveku.

Najstaršia písomná zmienka o nich pochádza z rokov 1423/1424, keď sa v daňovom súpise mesta uvádza aj daňový príjem z prevádzky kúpeľov, a to vo výške 42 zlatých. Znamená to, že kúpele vlastnilo mesto, no prenajímalo ich. Najstarší kúpeľný majster sa spomína

v daňovom súpise z rokov 1442/1443. Volal sa Banczko a podľa mena bol Slovak. Vo výúčtovaniach mesta sú od roku 1450 doložené pravidelné výdavky na prevádzku mestských kúpeľov. Zrejme teda mesto z času na čas prevádzkovalo kúpele aj vo vlastnej réžii. Ďalší kúpeľníci sa v prameňoch spomínajú od 16. storočia. Po veľkom požiari mesta v roku 1560, keď vyhoreli aj kúpele, povolilo mesto ránhojičovi a holičovi Jurajovi Weinzirlovi pochádzajúcemu z bavorského Osterhofenu, aby vo Zvolenskej doline vystaval nové kúpele.

Medzi obyvateľmi Kremnice sa v roku 1599 spomína istý Gašpar Bader (v preklade z nemčiny kúpeľník). Vzhľadom na jeho priezvisko nie je vylúčené, že bol kremnickým kúpeľným majstrom. V roku 1640 sa spomínajú až dvaja kúpeľníci – jedným bol holič a umývač hláv Gašpar Schultz, druhým kúpeľník a ránhojič Juraj Maier. V testamente druhého menovaného z uvedeného roku sa spomínajú viaceré lekárske knihy. Maier vlastnil knihu o liečení rán od Ambróza Pareia, lekársku knihu (knihu o liečení) od Krištofa Wirsunga, jednu rukopisnú lekársku knihu, knihu o morových nákazách od Tarquinia Ocyoriho, knihu o liečení rán v praxi od Felixa Würtzena a dve cenné rukopisné lekárske knihy. To dokresľuje skutočnosť, že kúpeľníci neposkytovali v kúpeľoch iba hygienickú očistu, ale aj základnú lekársku starostlivosť.

Ako pitoresknú zaujímavosť uvedme, že študenti kremnickej meštianskej školy zvykli dvakrát do roka chodiť do kúpeľov všetci spoločne aj s učiteľmi, a to deň pred Zeleným štvrtkom a deň pred svätým Michalom. Kúpeľník v tom čase za to, že riadne vykuroval miestnosti kúpeľa, dostával z mestskej pokladnice 1 zlatý (tento výdavok je doložený v zachovaných písomnostiach od roku 1647).

Ďalšími písomne doloženými kremnickými kúpeľníkmi boli Ján Irrgang (1685), Žigmund Schwarz (1703), Juraj Andrej Irrgang (1723), Ján Jakub Leichnamschneider (1728), ktorý sa tituloval ako komorský a meštiansky kúpeľník, Samuel Schmöllzer (1730), Jozef Leichnamschneider (1755). V roku 1755 získal v Kremnici meštianske práva kúpeľník Andrej Fetsch a v roku 1772 Jozef Urbani. Okrem nich sú známi ešte kúpeľníci Ján Juraj Schultz (1720) a Sebastian Schultz (1732).

Uvedené údaje dokladajú, že Kremnica mala verejné kúpele po celé skúmané obdobie. Išlo o mestské zariadenie, ktoré zvykli prenajímať súkromným kúpeľníkom. Tí boli zároveň aj ránhojičmi či chirurgmi a suplovali poskytovanie elementárnej lekárskej starostlivosti. Najstarší banský lekár sa v stredoslovenskej banskej oblasti spomína v roku 1601. Sídliť pri Hlavnom komorskogrófskom úrade v Banskej Štiavnici a slúžiť potrebám všetkých banských miest na strednom Slovensku. Samostatného banského chirurga (zdravotníka s nižšou kvalifikáciou ako lekár) mala Kremnica pravdepodobne od roku 1709 (resp. od prelomu 17. a 18. storočia). Vlastného banského lekára získala Kremnica okolo roku 1784. Čo sa týka mestského lekára, tak s ním sa stretávame v Kremnici od začiatku 18. storočia.

Aké boli lekárske kompetencie kúpeľníkov? Ošetrovali povrchové rany, naprávali zlomeniny, trhali zuby, narezávali hnisavé ložiská na tele, púšťali žilou, prikladali na telo banky, dokonca niekde amputovali končatiny, starali sa o chorých a obhliadali mŕtvych počas epidémií. Čo sa týka samotnej očisty, poskytovali ju kúpeľníci zvonku i zvnútra tela. Ako diuretiká na prečistenie organizmu používali železité, sírnaté a solné vody. Povrch tela zas očisťovali vodou s rôznymi prísadami ako boli vonné oleje či liečivá síra, liadok, meď alebo soľ.

Podrobne o prevádzke kúpeľov nás informujú dokumenty legislatívnej povahy z 18. storočia. Ide najmä o stanovby cechu kúpeľníkov a ránhojičov stredoslovenských banských miest z roku 1732 a inštrukcia mesta Kremnica pre lekárníkov, kúpeľníkov, chirurgov a pôrodné babice z roku 1751. V stanovách sa na začiatku spomína kremnická cirkevná procesia z roku 1648, ktorej sa mali zúčastniť aj kúpeľníci ostatných stredoslovenských miest. To znamená, že cech kúpeľníkov a ránhojičov banských miest vznikol už niekedy pred polovicou 17. storočia. V stanovách sa ďalej precizuje, že ten, kto sa chcel v cechu stať majstrom, musel predložiť pozývací list, rodný list, výučný list dokladajúci 3-ročné štúdium u niektorého z kúpeľníkov alebo ránhojičov

a osvedčenie o 3-ročnej tovarišskej vandrovk. Adept mal byť preskúšaný riadnymi lekármi a ako majstrovský kus mal vyhotoviť liečivú náplasť a masť. Napokon musel zložiť do pokladnice cechu 50 zlatých a usporiadať hostinu, resp. namiesto nej zložiť sumu 25 zlatých. V štatútoch bolo prísne zakázané zriaďovať si v mestách neoficiálne kúpeľnícke alebo holičské oficíny. Zaujímavý je ôsmy artikul. Konštatuje sa v ňom, že nič nie je drahocennejšie ako život a zdravie človeka, preto kúpeľníci majú dôkladne poznať anatómiu ľudského tela, a to na základe štúdia princípov chirurgie, ako aj kníh. Dôležitá bola i prax, skúsenosť a osobný grif. Kúpeľníci a ránhojiči sa mali usilovať o stanovovanie správnych diagnóz a liečebných metód, aby nepoškodili pacientom zdravie, alebo, nebodaj, ich pripravili zlým postupom o život. Neakceptovala sa kúpeľníková nevedomosť, neskúsenosť a už vôbec nie nedbanlivosť.

V inštrukcii mesta Kremnice pre lekárníkov, kúpeľníkov, chirurgov a pôrodné babice z roku 1751 sa zas kvôli určitým prípadom, keď sa neodborne liečilo a pokútne sa v meste predávali lieky, sa kúpeľníkom a chirurgom prísne nariaďovalo, aby liečili rozumne, nepripravovali sami žiadne lieky, zvlášť na vnútorné choroby (s výnimkou náplastí, masť, kloktadiel a dezinfekčných prípravkov) a aby sa pri ťažších vonkajších ochoreniach poradili s kolegami, prípadne privolali lekára. Pri používaní ortuti (mercurium) mali byť veľmi opatrní, pretože sa vyskytli prípady, kedy po jeho aplikácii pacienti zomreli. Ak boli privolaní na obhliadku raneného alebo mŕtveho, mali postupovať v súčinnosti s riadnym lekárom. Pri vážne chorých nemali požadovať nepatričné poplatky a bez dôvodu predlžovať liečbu.

Aby mohli kúpele spoľahlivo fungovať, musel byť do nich zabezpečený prítok čerstvej vody. Vodovody sú v meste doložené od 16. storočia, no najstaršia momentálne známa zmienka o prívode vody do mestských kúpeľov pochádza až z roku 1711. V tom roku mesto zrekonstruovalo novými malými drevenými žľabmi s poklopmi prítok vody k mestskej škole, kúpeľom (badtstuben), skladu s tehliami a do štvrte mesta nazývanej Najštift. Keďže v roku 1711 sa hovorí o renovácii vodovodu, ten bol určite oveľa starší.

Osobitné služby poskytovali kúpeľníci v meste počas morových epidémií. Podľa vyúčtovaní z prelomu rokov 1710 a 1711 poskytol kremnický kúpeľník Žigmund Schwartz chorým olej na mazanie, vodu a prášok na vypotenie, rôzne náplasti a masť, vodu a ocot na trávenie, rôzne bylinky (aj proti bolesti), olej na dobrý spánok, vodu z lipových a bazových listov, močopudný prostriedok (vesicatorium), nádobu plnú teriaku (univerzálna liečebná zmes zložená väčšinou z ópia, vína, vitriolu, medu a bylín), olej z vajčiek (oleum ovorum) atď., to všetko v hodnote 17 zlatých a 94 grajciarov. Časť z uvedených prostriedkov sa používala v kúpeľoch aj mimo epidémií. V januári 1711 bolo za – do kúpeľov dodané – pivo (tzv. pfenig bier) vyplatených pivovarníkovi Kaiserovi 6 zlatých a 94 grajciarov. Do-

DE ADMIRANDIS HUNGARIAE AQVIS HY- POMNEMATION.

AD GENEROSVM ET VERE MAGNIFICVM
D. Sigismundum in Herberstain, Neiperg,
& Guttenhag Baronem, inclyti Roman.
Hung.& Boëm.&c. Regis, D. FER-
DINANDI Consiliarium, & Fi-
sci in Austria Præfectum.

GEORGIO WERNHERO
AVTORE.

Titulná strana knihy Juraja Wernhera Pojednanie o podivuhodných vodách Uhorska z roku 1556, v ktorej sa spomínajú aj kúpele Turčianske Teplice, z knihy...

dávky piva poukazujú na to, že návšteva kúpeľov mala aj svoj spoločenský rozmer. Obyvatelia mesta sa v nich nielen podrobili kúram, ale sa aj spoločne stretávali, diskutovali a zabávali sa, skrátka oddychovali.

Kúpele Turčianske Teplice

Kremnica mala veľkú výhodu, že mohla využívať aj liečivú vodu v Turčianskych Tepliciach. V stredoveku jej turčianskoteplické pramene síce nepatrili, no aj tak sa v tejto lokalite svojím spôsobom angažovala. Keď v roku 1423 navštívil Turčianske Teplice (calidas aquas) cisár Žigmund Luxemburský, mesto ho tam pohostilo dobrým vínom. Z roku 1454 pochádza zas záznam, podľa ktorého získal Turčianske Teplice do zálohu kremnický ťažiar a mešťan Klaus Lemmel, a to za 100 hrivien striebra a 100 dukátov.

V tretine 16. storočia získala Kremnica po dlhotrvajúcich sporoch s turčianskou šľachtou turčianskoteplické kúpele priamo do svojho vlastníctva. Prvým známym kremnickým hostinským v kúpeľoch bol Lukáš Remeň (1549 až 1552). Z roku 1549 pochádza zmienka, že tam bol vybudovaný nový kúpeľ (drevený a otvorený). V roku 1554 prenajala Kremnica kúpele istému Rafaelovi. Turčianske Teplice sa spomínajú aj v známom diele Juraja Wernhera Pojednanie o podivuhodných vodách Uhorska (1556). Hovorí sa v ňom o tom, že kúpele patria Kremnici a ležia na malom ostrovčeku, ktorý obteká malá riečka, a že je v nich po celý rok teplá voda. V roku 1568 povolila Kremnica barbierovi (kúpeľník, ráhhojič a holič) Jánovi z Mošoviec, aby v Turčianskych Tepliciach vystaval prvý kúpeľno-liečebnú budovu, v ktorej liečil, prikladal na telo banky a púšťal žilou. Od roku 1573 budovu prevádzkoval Viliam Neumann z Weissenfelsu. V roku 1592 nechali Kremničania v Turčianskych Tepliciach vystavať prvý kamenný dom a v roku 1593 vybudovať tzv. červeno-biely kúpeľ (drevený). V prvej tretine 17. storočia pôsobil v kúpeľoch barbier Eliáš Weinzierl. V tom období bol kúpeľným správcom za mesto Kremnica správca kremnického hájskeho panstva menom Fiebinger. V roku 1635 došlo k rozšíreniu červeného kúpeľa. Okolo roku 1640 si v Tepliciach postavil nový drevený dom lekár Ján Rampach. Kúpele pomáhali nielen hosťom, ale aj samotným obyvateľom Kremnice. Napríklad v roku 1647 farár Ján Urlsberger žiadal mesto, aby mu hradilo pobyt v Turčianskych Tepliciach, pretože je chorľavý a v Tepliciach sa najlepšie vykuruje. Kremnica vlastnila kúpele a investovala do nich až do roku 1948.

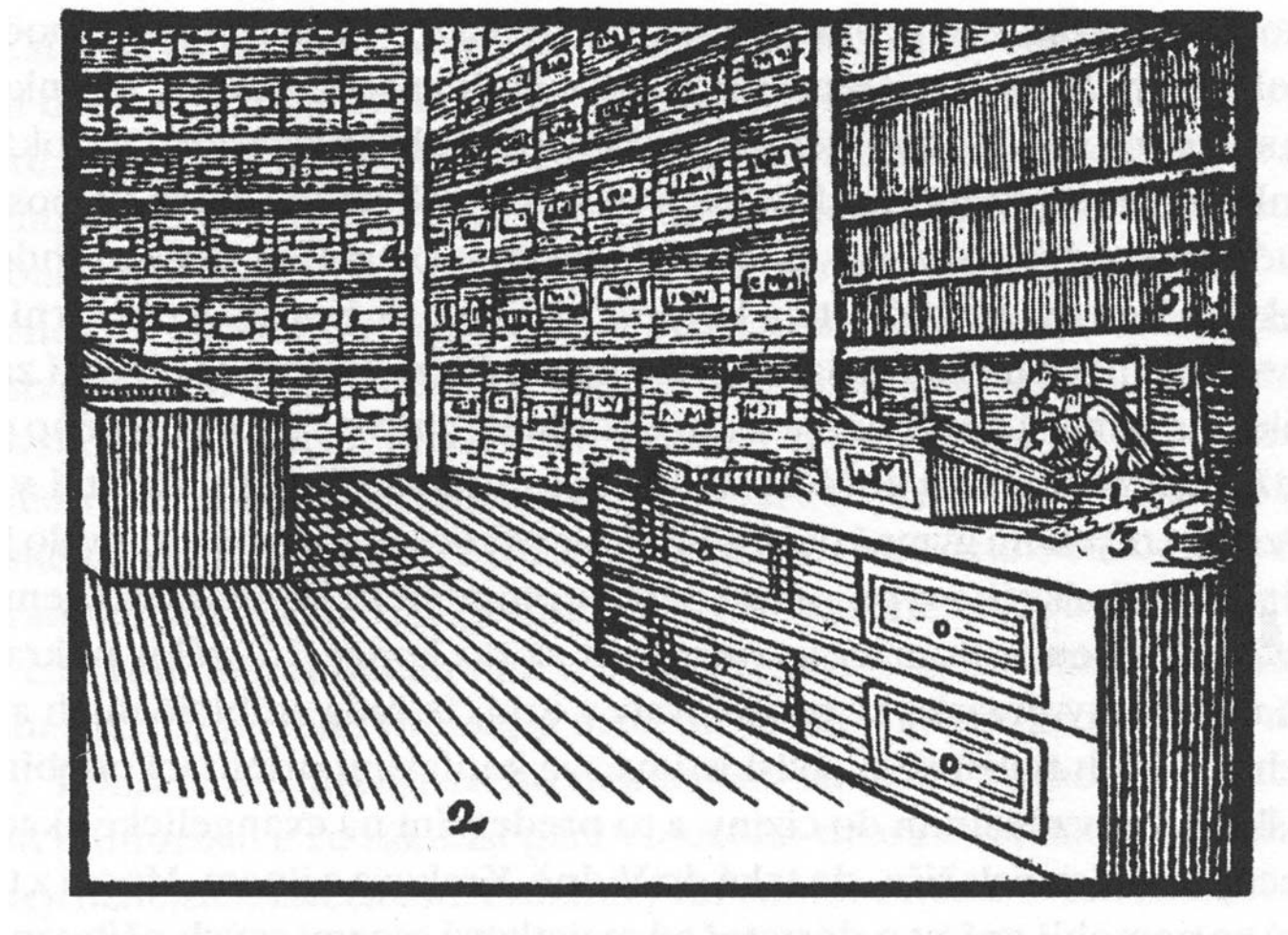
Vodovody

Pre hygienu bola dôležitá tečúca voda. Jej privod do Kremnice zabezpečovali dva vodovody (z Turčeka a zo Zvolenskej doliny) označené v mestskom práve z roku 1537 ako dva najväčšie klenoty mesta. Vodovodná sieť teda v Kremnici existovala už pred rokom 1537, kedy sa

však začala budovať, nie je známe. Vodovody sa nevyužívali iba v rôznych priemyselných prevádzkach, ale aj na zásobovanie a očistu obyvateľstva.

Podľa zápisu z porady medzi kremnickou banskou a mincovou komorou a mestom Kremnica z roku 1576 začala vodu zo zvolenskodolinského vodovodu (Solergrunds Wassergraben, Lauterwassergraben) využívať aj komora, a to na pohon banských mlynov a stúp v Starej doline. Zároveň sa zaviazala, že sa bude podieľať na údržbe a opravách tohto vodovodu. Zápis je však dôležitý aj preto, že sa v ňom vymenovávajú štvrte mesta, kam vodovod privádzal pitnú vodu. Voda bola určená pre pivovar, kúpele, pre grant (voľný prítok vody na verejnom priestranstve) na námestí, ako aj pre väčšinu tamojších domov a pre obyvateľov spodných predmestí (Jatky). Zároveň sa vodovodom privádzala voda aj do horných predmestí pod Krahulským štítom a na Neustift. Vodovod bol na viacerých miestach čiastočne prerušený a bolo ho treba opraviť. Mesto si na to samo netrúfalo, preto žiadalo komoru, aby sa z príjmov stúp prispievalo na opravu týždenne 15 denármi, ktoré inak slúžili na údržbu Turčekomského vodovodu (Turtz Wassergraben, Hauptwassergraben). Rovnako tak robili aj súkromní ťažiar. Z uvedeného vyplýva, že už prinajmenšom v 16. storočí bola do väčšiny domov na námestí privedená voda. Do zvyšných budov sa privody postupne budovali. V roku 1601 mestská rada povolila Jánovi Hofmanovi, aby si do svojho domu (už neexistujúci objekt, ktorý stál pod administratívnou budovou múzea) priviedol vodu zo susedného domu (spomenutá budova múzea). V roku 1737 dalo mesto vybudovať murárskemu majstrovi Jánovi Siebenkeissovi murovanú vodovodnú štôľnu od mestských hradieb cez Kastnerovskú záhradu až po radnicu, a to za 31 zlatých a 12 grajciarov. Vodou disponovali aj domy v predmestiach, pri väčšine domov však zrejme ešte nešlo o privody priamo do budovy, ale o grantové prípojky na dvoroch alebo uliciach. V roku 1626 zasiahla Kremnicu veľká búrka, ktorá tým, že povyvracala v lesoch obrovské množstvo stromov, poškodila aj vodovod. V písomnosti sa opäť označuje ako klenot. Mesto malo na správu vodovodov osobitného majstra, doložený je napríklad v roku 1613, keď ho vyslalo do Tolny vypomôcť so zhotovením vodovodu.

Druhý z vodovodov – turčekomský – bol technicky pozoruhodným dielom. Začal sa budovať zrejme už niekedy v stredoveku, pričom privádzal do Kremnice vodu spoza hôr z povodia rieky Turiec. Vodovod bol neustále dobudovávaný prakticky až do 20. storočia a jeho celková dĺžka dosiahla 34 km. Niekoľko zaujímavých podrobností o oboch vodovodoch poskytuje list kremnických banských úradníkov Martina Jozefa Sauerweina a Jána Juraja Freiseisena richtárovi a rade mesta Kremnice z roku 1711. Dozvedáme sa z neho, že banský erár už v tom čase nepoužíval zvolenskodolinský vodovod na poháňanie mlynov a stúp v Starej doline (podľa vyššie spomenutej dohody z roku 1576), preto vracia správu a

Dobový pohľad na lekáreň, drevoryt zo 16. storočia,
z knihy...

údržbu vodovodu do rúk mesta (zaviazala sa starať iba o časti vedenia, ktoré viedli z Neustiftu do komorského domu na námestí a dvoch ďalších budov). V liste sa presne pomenúva, v čom táto údržba spočívala. Išlo o čistenie drevených vodovodných žľabov (flúdrov), opravu železných skob a svoriek, ktorými boli žľaby spájané, výrobu drevených poklopov na vodovodné vedenia a platenie osobitného strážcu vodovodu, pričom výdavky na jeden rok činili až 100 zlatých. Vodovod v tom čase zásoboval tečúcou vodou takmer polovicu obyvateľov mesta, najmä v Hornej ulici, na Neustifte za Mestským hradom a pod Krahul'ským štítom. Do zvyšných častí mesta privádzal vodu turčeský vodovod. Z popísaného dokumentu vyplýva, že vodovody boli budované z drevených flúdrov prikrývaných drevenými poklopami a spájaných železnými skobami. Na stav, ako i na to, aby vodovody neboli znečisťované, dohliadali osobitní strážnici. Počas výkopových prác v meste v minulých rokoch bolo zistené, že voda bývala okrem uvedených flúdrov vedená aj celodrevenými potrubiami a kamenými štvorhrannými štôľňami s kamennými poklopami. Je zaujímavé, že voda z vodovodov sa okrem zásobovania vodou a pohonu rôznych zariadení používala aj na víťanie samotných drevených vodovodných rúr.

Napokon uveďme, že na námestí stála aj fontána. Vznikla v roku 1751 pri príležitosti návštevy cisára Františka Lotrinského v meste a súčasťou jej barokovej architektúry so sochou Neptúna bol aj gravitačný vodomet.

Lekári a lekárnici

O zdravie ľudí sa ako dnes tak aj v minulosti starali lekári. Spočiatku išlo skôr o chirurgov a ránhojičov. Keď sa v daňovom súpise z roku 1442/1443 spomína lekár (der Arczt), tak išlo o osobu, ktorá mala iba určité, nie celkom exaktné predstavy o ľudskom zdraví. Veď medicína v modernom slova zmysle sa začala rozvíjať až od 17. storočia. Najstarší banský lekár je pri Hlavnom komorskogrófskom úrade v B. Štiavici doložený, ako bolo už spomenuté, od roku 1601, pričom slúžil potrebám všetkých stredoslovenských banských miest, teda aj Kremnice. Samostatný kremnický banský lekár sa spomína v prameňoch až na konci 18. storočia. Mestského lekára mala Kremnica od začiatku 18. storočia (predtým mali banské mestá spoločného lekára). Lekárske služby preto suplovali sčasti aj chirurgovia, ránhojiči a holiči. Z mestských lekárov v Kremnici v 18.

storočí menujme Jána Lischovinyho (1752) či Michala Zurbruckena (pred 1787). Najstaršími kremnickými banskými chirurgmi boli Ján Juraj Leichnamschneider (1709), Jozef Seyfert (1742) a Jozef Leichnamschneider (1751). Aj keď sa v 18. storočí urobili mnohé pokroky v oblasti prevencie chorôb a hygieny, väčšina ľudí žila ešte stále v nevyhovujúcich hygienických pomeroch.

Dodávky liekov predpísaných lekármi zabezpečovali lekárnici. Momentálne najstarším známym kremnickým lekárnikom je Ján Gottfried Pöschl. V roku 1732 požiadalo mesto Debrecín Kremnicu, aby ho prinútila zaplatiť peniaze za prevzatú lekárňu. Údaj z roku 1751 dokladá, že v tom čase si zriadil v Kremnici lekárňu Samuel Krepffl. Mesto ju „vizitovalo“ a konštatovalo, že je v dobrom stave. Na nariadenie Miestodržiteľskej rady vydala Kremnica v uvedenom roku inštrukcie pre lekárnikov, kúpeľníkov, chirurgov a pôrodné baby, a to nielen kvôli novej Krepfflovej lekárni, ale najmä kvôli existencii rôznych domácich a pokútnych lekární, ktoré spôsobovali obyvateľom množstvo zdravotných škôd. V Kremnici existovala spočiatku jedna lekárňu, neskôr boli dve. V roku 1792 povolilo mesto Danielovi Kisselinymu, aby si tu zriadil lekárňu, a to napriek protestom lekárnika Adalberta Gaubeho. Obe lekárne dodávali lieky nielen pre mesto, ale aj pre banskú komoru. Ešte v tomže roku ich osobne ponavštevoval banský lekár Michal Zurbrucken a nenašiel ani v jednej z nich negatíva.

Popri lekároch, chirurgoch, ráhhojičoch, holičoch a kúpeľníkoch sa mešťania sčasti liečili aj sami. Dokazujú to lekárske knihy, ktoré mali vo svojich knižniciach. Napríklad komorský podgróf Wolfgang Roll (1589) vlastnil domáceho lekárnika od Valentína Ryfľa, cennú knihu praktického liečenia a Appollinariove lekárske knihy. V knižnici Martina Adlera (1598) sa nachádzala Hippokratova lekárska kniha, v knižnici zlatníka Baltazára Mickenaua (1616) krátka príručka liečenia rôzneho druhu. Alžbeta Ertlová (1647) mala doma zas Loe-nerovu knihu o bylinkách. To znamená, že na liečenie sa používali často liečivé byliny, medzi chudobnými vrstvami obyvateľstva to v podstate boli jediné liečebné prostriedky.

Morové epidémie

Veľké problémy mešťanom spôsobovali epidémie chorôb, najmä moru. Ľudia si postupne čoraz viac uvedomovali, že je pri nich okrem liečiv kľúčové dodržiavať karanténne a hygienické opatrenia. Najstaršia doložená morová epidémia zasiahla Kremnicu v roku 1479. Ďalšia z prameňov známa epidémia zasiahla mesto v roku 1571. V tom čase bola na prechodné obdobie uzatvorená aj kremnická mestská latinská škola, pretože dochádzajúci študenti sa vrátili domov a domáci počas epidémie nesmeli opustiť svoje domy. Nákaza ohrozovala mesto až do začiatku roku 1573. Mor zúrila v Kremnici aj na jeseň roku 1577 a zahubil údajne viac ako tisíc

ľudí. Ďalšie vlny moru zasiahli mesto v rokoch 1588, 1626 až 1628, na konci leta 1645, keď si vyžiadal obeť najmä v Dolnej ulici a v lete roku 1646. Veľká epidémia sa prevládala mestom v rokoch 1710 a 1711. Mor sa vtedy rozšíril do stredoslovenských banských miest z centrálnych oblastí Uhorska od Kecskemétu a Pešti. Keď sa Kremnica dozvedela, že choroba je už v Banskej Štiavnici, vykonala niekoľko preventívnych opatrení. Mor sa v Kremnici začal šíriť v júli 1710. Najprv zasiahol oblasť pod Rembízom. V opustených domoch v tejto štvrti dala mestská rada zriadiť lazarety. Lekári, ošetrovatelia (častočne prinútení násilím k službe), nosiči chorých a mŕtvych, hrobári a duchovní museli opustiť svoje rodiny a počas epidémie bývali v domoch, ktoré im poskytlo mesto. Nekremničania museli v tom čase opustiť mesto, na ktorého chotárnych hraniciach boli zriadené zo strany stoličných správ zátarasy, ktoré mali chrániť okolie pred nákazou. Mor zúrila v Kremnici až do februára 1711 a podľahlo mu niekoľko stoviek ľudí. Išlo o poslednú väčšiu morovú nákazu v širšom stredoeurópskom priestore. Výskyt moru sa smerom k polovici 18. storočia znižoval až úplne vymizol. Zrejme posledná epidémia zasiahla Kremnicu v rokoch 1739 až 1743. Na preventívnych opatreniach sa podieľali polovicou sumy mesto a banská a mincová komora. Za tzv. morového chirurga bol určený kúpeľník Samuel Schmöllzer. Na prípravu dohliadal osobitný zdravotný či morový komisár, ktorý nechal v dome vdovy Ostertagovej zriadiť lazaret a zabezpečiť ho liekmi a potravinami. Na hraniciach mesta boli opäť postavené zátarasy, tzv. šranky, so strážnym personálom na čele so strážnym komisárom, pričom každý strážca musel mať zdravotný pas. Napokon boli určení nosiči chorých a mŕtvych, ako aj strážcovia pri nich. Na všetky organizačné, stavebné, lekárske a zásobovacie opatrenia bolo za roky 1739 – 1743 vynaložených spolu 1502 zlatých a 56 grajciarov. Dodajme, že mor neohrozoval mesto akútne po celý čas. V roku 1739 to bolo napríklad 30 týždňov, v roku 1740 zas 17 týždňov.

O tom, akým spôsobom sa ľudia bránili proti moru, nás informujú účty za procedúry poskytované u kúpeľníkov. Kúpeľník Žigmund Schwartz, ako už bolo vyššie spomenuté, poskytol verejnosti v septembri 1710 nasledujúce liečebné prostriedky – náplaste, šťavy a ocot na trávenie, žalúdočnú vodu, vodu i prášok na vypotenie, prostriedky na vracanie, prášok na srdce, močopudný prostriedok (fescatorium) a teriak.

Špitály

Veľmi dôležitými sociálnymi i zdravotníckymi zariadeniami v mestách bývali špitály. V Kremnici existovali dve takéto ustanovizne. Starší zo špitálov (na južnom okraji mesta, na konci neskoršej Dolnej ulice) založil na pamäť Panny Márie v roku 1382 bohatý ťažiar Johelin (Ján) Craczer, pričom ešte v tom roku mu kráľ Ľudovít Veľký daroval všetky úžitky z obce Veterník.

Podľa listiny z roku 1393 dotovali tento špitál aj viacerí bohatí mešťania. Od toho roku ho spravovala mestská rada a zasvätený bol svätému Krížu. Mestskou radou poverený prokurátor spravoval špitálske príjmy, staral sa o odev a stravu chudobných a udržiaval budovy v dobrom stave. Mestskému farárovi sa za každodenné slúženie omši vyplácala ročná odmena 50 zlatých. Pri

mi týždenne. Podľa tzv. historiae domus, ktorú začal v roku 1742 písať gvardián františkánskeho konventu v Kremnici Benedikt Mayerl, starali sa v tomto špitáli v tom čase o 10 chudobných a chorých. V 18. storočí zvyklo mesto túto nemocnicu prenajímať. Napríklad v roku 1753 ho mal za 200 zlatých ročne v prenájme Ján Michal Privorsky. V špitáli bolo v tom čase umiestne-

ných 8 ľudí. Na zaopatrenie každého sa týždenne vynakladali 3 grajciare. Ďalšie peniaze vyplatil Privorsky na farbu do sklenených baniek, na voskové sviece a loj do svätého hrobu, na bavlnu, na 8 300 šindľov a klincov kvôli oprave strechy, na 6 kachlíc od hrnčiara, na voskové sviečky a na 54 žajdlíkov vína na omše. Okrem toho boli vyplatené odmeny farárovi a kantorovi za vedenie bohoslužieb, ako i rôzne almužny.

Druhý kremnický špitál, zasvätený sv. Jozefovi, založil v roku 1685 ostrihomský arcibiskup Juraj Selepčeni, pričom na jeho chod testamentárne odkázal úžitky zo svojich majetkov v Turčianskych Tepliciach a Slovenskom Pravne. Správcami tohto špitála boli kremnickí hlavní farári, ktorí vyplácali chudobným nazbierané „almužny“ a starali sa o príjmy, účty i samotnú nemocnicu. Medzi rokmi 1696 až 1780 mala arcibiskupské majetky v Tepliciach a Pravne v prenájme turčianska šľachta, ktorá za to vyplácala špitálu v hotovosti peniaze. Špitál mal pri meste Kremnica ulo-

Budova špitála s kostolom na južnom okraji Dolnej ulice v Kremnici, výrez z veduty z kremnickej tzv. františkánskej kroniky z roku 1742, R. k. cirkev Kremnica

špitáli vznikol medzi rokmi 1382 až 1393 špitálsky kostol. V testamente Augustína Langsfeldera z roku 1485 sa spomína, že všetkým osobám umiestneným v špitáli, v tzv. dome duší a v dome malomocných sa má každú nedeľu poskytovať po štvrtine holby vína. Podľa údaju z roku 1518 sa z jedného z banských mlynov na zadnom banskom poli odvádzali do špitála týždenne všetky príjmy.

Okrem základnej opatery pre chorých, starších, bezvládných a chudobných sa v špitáli poskytovala aj základná hygienická očista. Podľa dokladu z roku 1568 kráľovská komora prispievala na chod špitála v Kremnici, ale aj špitála v Turčianskych Tepliciach, 2 zlatý-

žených 9000 zlatých, z ktorých dostával ročný 5%-ný úrok. Podľa spomenutej historie domus z roku 1742 bolo v špitáli sv. Jozefa v tom čase umiestnených 12 ľudí oboch pohlaví. Ako autor píše, boli to tí, ktorí vo všeobecnosti alebo kvôli nejakému nešťastiu, veku či telesnej chybe neboli si sami schopní zabezpečiť živobytie. Budova pre špitál bola zakúpená od Zuzany Pevelyovej, a to v roku 1691 za sumu 1000 zlatých. Patril k nej i priestranný dvor s ohradou, vínná pivnica a veľká záhrada, kde pacienti odpočívali. Čo sa týka stravovania, to sa poskytovalo spoločne a jeho súčasťou bývalo okrem potravín i podávanie vína, ako na to poukazuje existencia vyššie spomenutej vínnej pivnice.

Šarhovské služby

Nezastupiteľnú úlohu pri hygienickej prevencii v mestách mali šarhovia. Starali sa o dobytok a regulovali výskyt túlavej domácej zvere, ktorá bývala zdrojom rôznych nákaz. V niektorých mestách vykonávali šarhovské služby kati. Podľa dohody medzi mestom Kremnica a katom Móricom Jozefom Freyom z roku 1724 mal tento realizovať nielen výkon tortúry a rôznorodých trestov, vrátane hrdelných, ako i pochovávať samovrahov, ale aj čistiť mesto, odchytať psy, kopať jamy a odpratávať uhynuté kone, kravy, svine a ovce. Freyov týždenný plat činil 3 rýnske zlaté. Za každú popravu a bitie odsúdencov dostával osobitne 1 uhorský zlatý a dva žajdlíky vína. Odmenu mal dostávať aj za čistenie mesta, za odchyt psov (3 grajciare za jedného), ako i likvidáciu mŕtvol zvierat – za koňa 1 zlatý, za kravu 36 grajciarov, za sviňu 9 grajciarov a za ovcu 6 grajciarov.

O tom, že kati v Kremnici pravidelne vykonávali aj

šarhovské povinnosti, svedčia údaje z pokladničných kníh mesta. Okrem toho, že vyvesovali počas jarmokov drevenú ruku na znamenie slobodného trhu a strážili lúky, odchytať najmä, ako bolo spomenuté, rôzne zvieratá (údaje z rokov 1735 a 1779). Podľa pokladničnej knihy z roku 1779 kremnický kat Ján Schebs so svojím pomocníkom odchytil a usmrtil v meste za obdobie od 1. júla 1778 do 1. júla 1779 až 28 psov a odpratál 17 besných a uhynutých psov a mačiek. Za každé zviera si pritom účtoval 3 grajciare.

Použitá literatúra:

- HAAS KIANIČKA, Daniel. Hygiena v Kremnici v 18. storočí. In FIALOVÁ, Ivana - TVRDOŇOVÁ, Daniela (ed.). *Od špitála k nemocnici : Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava : Slovenský národný archív, s. 159 - 171.
- HAAS KIANIČKA, Daniel. Kremnica - mesto klenotov, pripravovaná kniha (v tlači).

Mestský hrad v Kremnici na najstarších vedutách mesta obrazový príspevok Daniel Haas Kianička

Mestský hrad na najstaršej vedute mesta z roku 1703
(z tzv. Maximiliánovho banského poriadku)

Erb Tekovskej stolice z roku 1552,
dvojvežová stavba vľavo dole predstavuje kremnický Mestský
hrad - Kostol sv. Kataríny a Malú vežu s časťou opevnenia,
z knihy Leona Sokolovského
Pečate a znaky stolíc na Slovensku (2010)

Hrad na vedute mesta z roku 1742,
výrez z perokresby z tzv. františkánskej kroniky (*Historiae domus*),
R. k. cirkev Kremnica

Hrad na vedute Kremnice z roku 1733, autor Samuel Mikovíni,
Štátny ústredný banský archív Banská Štiavnica

Hrad na vedute z remeselníckeho výučného listu z obdobia
okolo roku 1800, NBS - Múzeum mincí a medailí Kremnica

Hrad na vedute mesta z roku 1764,
Zlatá kniha banícka (Jozef Vozár)

Mestský hrad na maľovanej veľkoročnej

Fotovanéj veľkorozmernej vedute Kremnice z obdobia okolo roku 1730, NBS - Múzeum mincí a medailí Kremnica

Hrad na vedute z remeselnického výučného listu z obdobia okolo roku 1800 - variant, NBS - Múzeum mincí a medailí Kremnica

Kremnický letopis 2/2013

annales cremnicienses

časopis o dejinách Kremnice a okolia

ročník 12, číslo 2 (december 2013)

celkovo 24. číslo časopisu, prvých 9 čísel vyšlo pod názvom Kremnický rumaj

vychádza 2-krát do roka, cena 1,50 euro

na vydávanie časopisu sa vzťahujú ustanovenia autorského práva

vydavateľ: občianske združenie SOS Kremnica – nezisková organizácia venujúca sa histórii a pamiatkam mesta Kremnice a jeho okolia, IČO: 37823671

adresa redakcie: Štefánikovo námestie 11/21, 967 01 Kremnica, SR

kontakt: 0915 824 518, danielkianicka@yahoo.com, daniel.kianicka@nbs.sk

redaktor, zostavovateľ, redakčné a grafické spracovanie: Daniel Haas Kianička

odborná spolupráca: Magdaléna Kamhalová

fotografie: , P. Ország, Daniel Haas Kianička

tlač: P+M Turany, **náklad:** 150 ks

registračné číslo časopisu: EV 4158/10, ISSN 1336-8133

Ako dobrovoľná nezisková organizácia uvítame akékoľvek **finančné príspevky** na vydávanie časopisu, prispieť môžete priamo v sídle redakcie alebo v malebnom kremnickom medzibráni, kde sa nachádza pobočka VÚB - číslo nášho účtu je 1481324851/0200.

Vydanie tohto čísla časopisu finančne podporili M. Kamhalová, E. Grniaková a D. Haas Kianička